

КЊИЖЕВНО ДЕЛО СТЕВАНА СРЕМЦА — НОВО ЧИТАЊЕ

Зборник радова са научне конференције одржане у Нишу
15 и 16. новембра 1996.

Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу
и Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета
UDK 806.1-3:808.61-3

Стана Ристић

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЕКСПРЕСИВА У
ДЕЛИМА СТЕВАНА СРЕМЦА

Ниш,
1997.

КЊИЖЕВНО ДЕЛО СТЕВАНА СРЕМЦА — НОВО ЧИТАЊЕ

Зборник радова са научне конференције одржане у Нишу
15. и 16. новембра 1996.

Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу
и Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета

UDK 806.1-3:808.61-3

Стана Ристић (Београд)

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЕКСПРЕСИВА У ДЕЛИМА СТЕВАНА СРЕМЦА

0. У овом раду настављамо истраживање експресивне лексике у српском језику. Контекст одабраних дела Стевана Сремца¹, српског писца реалисте и хумористе, који је живео и стварао у другој половини прошлог века, пружа нам индикативан корпус за праћење неких појава у историјском развоју српског језика у сфери лексичке експресије. Овај корпус, иако ограничен, одражава статистику и динамику једног стадијума у том развоју, који, као и други стадијуми, са својим дијастратичким и дијатопичким координатама, улази у суперструктуру истински обухватне историје језика која, и кад је у питању српски језик, може бити изграђан на серији заустопних синхронијских описа (Јакобсон: 1996, 288).

1. Имајући у виду досадашње резултате истраживања о општим карактеристикама експресивне лексике (експресива, конотатива), као и карактеристике појединих њихових типова и аспеката, представљене у нашим радовима², у овом раду ограничићемо се на функционалностилски аспект експресива. При томе, с обзиром на корпус, мислимо најопштије на примереност њихове употребе³ и то како у дискурсу књижевноуметничког дела (стилски и

1 За разматрање проблема који су у сфери нашег интересовања у овом раду у вези са експресивима одабрали смо два Сремчева дела: хумористично-сатирично дело *Вукагин* и хумористично дело *Ивкова слава* (скраћено у раду В и ИС), руководећи се пре свега жанровским одређењима тих дела и разумењем језичког простора обухваћеног у наведеним делима.

2 Списак мојих радова о експресивној лексцици наведен је у литератури, а на резултате који су у вези са темом овог рада само ћемо се позивати.

3 Под примереношћу употребе експресивних јединица подразумевамо њихову употребу у различитим језичким потковима засновану на таквом принципу

естетски аспект употребе) тако и у књижевном језику пишчевог времена (нормативни аспект употребе).

2.1. У наведеним делима С. Сремца у функцији лексичких експресива јављају се углавном глаголи и именице⁴.

Тако имамо:

I глаголске експресиве, са значењем:

а) понашања, поступка: *манџуириати се, цифраи се, најси-и се, наџаравији* (некога) "преварити", *џулији* и *дерији* (некога) "узимати, отимати од некога нешто", *заџрдјији* (с нечим) "упропастити", *одвалији* "слагати" и "изборити се за какво место", *млајији се* "бавити се нечим неважним", *наџруваји* (пара);

б) говорења, оглашавања: *кмекнуји, зивкаји, цакаји, зацакаји, закераји, џукнуји*;

в) ударања: *звинуји, кљуинуји, клейији, бубаји*;

г) узимања хране и пића: *џинуји, ждерији*;

д) стања: *одрији* "постати неизгледан", *наџраисаји*;

ђ) кретања, мимике и сл.: *ишукнуји*, "побећи", *вуји се* (у имп.) *иљуикаји, бекељији се*;

II Именичке експресиве:

1. за именовање особа:

а) по моралним и психичким особинама: *џуланфер, дрији, несрећа, несрећник и несрејник* (све три у значењу "обешењак"), *обешењак, јолдаи*, "друг, другар, сапутник", *ашик, лола, манџуи, ешек* "магарац" и фиг. "враголаст човек", *маџараи, куче, јаџурида* "тврдица" (уместо правилнијег: *јаџорига*), *кајишар, изјелица, зулумџар, џрмаљ, ајдук, издајица, иирианин, бадаваџија, челебија*, "јунак", *ловџија, бињеџија* "добар, вешт јахач, добар познавалац јахаћих коња", *шалџија, ииријаџија* "страствен уживалац дувана, кафе и сл.; мераклија", *караџозлија* "опсенар", *фанијазија, мераклија, мусија, исичуија, џимир, коцкарин, залудњак, Филделфија* "сналажљив, промућуран човек; стручњак", *будала, маиадор, иангалоз* "скитница", *росија, џуиалица, шамничарка, незналица, шалваруша*;

да се задовоље правила трансформације оптималног, експлицитног језгра заједничког језичког кода у смислу количине актуелизоване информације, и са становишта продукције и са становишта перцепције говора. Ово је најопштији принцип функционисања језичких поткодова унутар једног језичког кода представљен код Јакобсона: 1966, 187.

4 У оба дела употребљена су само два експресивна прилога: *џоикасио* и *убавачко* и то у примерима: Вукадин је полагао, ишло је доста *џоикасио*, али је тек којекako положио (В., 32); Да си идеш, господине, ће ти бидне *убавачко*! (ИС, 78).

б) по стању, расположењу, статусу: *веселница, кукавац (сињи), јаћеник, сиромашак, бедник, шуша, ѓосџодчић, бескућник, ѓурбетџи, сорџа*, (гурбетска), *баѓаџела, зеље, боранија, елементи*;

в) по узрасту: *бабац, шџџарац*;

г) по изгледу: *сиџнеж, дебелко, буцов*;

д) по средству: *ћаћко*;

2. за именовање ствари: *мученица (за ракију), зеље "безвредне ствари", ѓубре "оно што је лоше по квалитету", ћелеџир*;

3. за именовање радње: *џумбус, мољакање, адвоџирање*;

2.2. Ова ограничeност другостепене експресивне номинације на граматичке категорије именица и глагола може се са становишта језика самог писца и његовог уметничког поступка разматрати као стилска или жанровска особеност, којом се одређени садржаји истичу или им се даје доминирајућа улога тако што се интензифицирају експресивним лексичким средствима. Међутим, са становишта развоја српског језика оваква ограничeност лексичке експресивности у језику пишчевог времена одражава историјско стање, које се, на основу сличног стања у савременом српском језику, може сматрати битном карактеристиком српског језика у сфери лексичке експресије, по којој се он разликује нпр. од руског језика (Апресјан: 1995, 146). Одсуство експресивног изражавања у некој сфери језика може да буде последица и различитих нејезичких фактора, од којих су најзначајнији: културне навике, емоционална уздржаност и дистанца⁵, као и нижи ниво знања корисника језика о реалијама одражених у одређеним сферама. У случају мањег броја придевских и прилошких експресива, кад је у питању не само језик Сремчевог времена него и савремени српски језик, не би се могао узимати као разлог нижи ниво знања. Без обзира на ванјезичке разлоге, чињеница је да српски језик, наро-

5 Испољавање емоција (вербална и физичка експресивност) карактеристика је словенских језика, па и српског, која се традиционално не сматра нижим или нерационалним обликом понашања (за разлику од англосаксонске културне традиције) (Вјежбица: 1990, 50-56). Међутим, испољавање емоција преко придевских и прилошких експресива, није карактеристика српског језика него неких других словенских језика, руског нпр. У већини случајева оно представља посебан, маскиран начин увођења адресата у личну сферу говорника ради превазилажења дистанце и остваривања непосредности у ситуацијама мање блиских односа или неравноправности учесника комуникације. Овакву употребу експресива, која је такође нарочито карактеристична за хипокористике и пејоративе, карактерише додатни прагматички садржај и посебна стилска маркираност. Њима се на квалификују појмови који се именују, него се на посредан начин – ласкаво или погрдно – исказује позитиван или негативан емоционални став говорника према адресату (в. пр. за прилошки експресив *убавачко* из нап. 4) (љубав, пажња, нежност/нетрпелљивост, мржња, грубост и сл.), чиме се постижу додатни експресивни и стилски ефекти (Апресјан: 1995, 146).

чито његове говорне идиоме, у овим сферама карактерише слабија експресивна тоналност и мања стилска изражајност.

3.1. Употреба експресива у Сремчевим делима, сатирично-хумористичном *Вукадин* и хумористичном *Ивкова слава*, антропоцентрички је концентрирана и, без обзира на жанровске дела и дијасистемску разуђеност језика, заснована је на стереотипима о "добром" и "лошем" ("позитивном" и "негативном") везаним за човека, а најчешће, како показују примери, за његове психичке и моралне особине, за поступке, понашање, стање, статус, као и за друге особине, радње и појаве у вези са човеком (в. пр. под т. 2.1).

Ови стереотипи карактеристични су не само за језик пишевог времена него и за савремени српски језик. Стереотипи "позитивног" ређа су инспирација за емоционално реаговање и експресивно деловање, тако да је број јединица са позитивном експресивношћу и у језику Сремчевих дела, као и у српском језику уопште, много мањи од јединица са негативном експресивношћу⁶. То су углавном експресиви, већином из *Ивкове славе*, примарно нижег тоналитета, типа: *џукнуџи*, *звинуџи*, *кљуцнуџи*, *џунуџи*, *џљукаџи*, *јолдаџи*, *челебиџа*, *ловџиџа*, *бињеџиџа*, *шалџиџа*, *џириџиџа*, *мераклиџа*, *ашиџ*, *мусџира*, *џосџодџић*, *дебелџко*, *буџов*, *ћаћџко*, *караџозлиџа*, *фанџиџазиџа*, *филагелџиџа*, који у хумористичном тексту функционишу као стилска средства за умањивање (ублажавање) неких актуелизованих негативних садржаја (еуфемизација). Бројније јединице са негативном експресивношћу, чак и када као експресиви примарно високе тоналности квалификују крупније човекове мане (у највећем броју у *Вукадину*), типа: *џулиџи*, *деџраџи*, *ждеџраџи*, *клеџиџи*, *бубаџи*, *одџиџи*, *наџраџисаџи*, *бедџник*, *јаџениџ*, *бескуџник*, *џурбеџи*, *сорџиџа*, *џуланџфер*, *дџриџаџи*, *маџараџи*, *будџала*, *незнаџиџа*, *несреџник*, *каџиџар*, *изџелиџа*, *зулумџар*, *џиџиранин*, *издаџиџа*, *аџдук*, и сл., у хумористично-сатиричном и хумористичном контексту губе висок тоналитет пејоративности, јер се употребљавају углавном као стилска средства за преувеличавање неких мање негативних садржаја (пејоризација). Тако се приближавају негативним експресивима примарно нижег тоналитета, типа: *манџуџираџи се*, *циџфраџи се*, *млаџиџи се*, *наџруваџи*, *заџрдџиџи*, *џакаџи*, *заџкераџи*, *иџџукнуџи*, *беџкеџиџи се*, *лола*, *манџуџи*, *куџче*, *бадаваџиџа*, *исџичуџуџа*, *веселџиџа*, *куџкаваџи*, *сиромашџак*, *баџаџиџела*, *зеџље*, *бораниџа*, *бабаџи*, *иџиџараџи*, *сиџиџнеж* и сл.

3.2. На плану имитирања разговорног језика сви наведени типови експресива функционишу као средства за постизање непосредности, фамилијаризације, блискости и сл. карактеристика

⁶ О стереотипима у експресивној лексици и о доминацији негативних експресива над позитивним у савременом српском језику в. Ристић: 1996, 63, 75-76.

разговорних идиома. На функционалностишком плану књижевно-уметничког дискурса лексички експресиви, без обзира на тип и тоналност експресије, функционишу као стилска средства за постизање шаљивог, подсмешљивог, подругљивог, ироничног, самоироничног и сл. тона. На овај начин, користећи још и еуфемизацију или пејоризацију писац С. Сремац постиже хумористичне или хумористично-сатиричне ефекте, чији естетски домети могу бити предмет посебног разматрања. Наведене стилске функције експресива заснивају се на ефекту умерене границе интензитета, било у смислу умањивања – деинтензификације, било у смислу увећавања – интензификације актуелизованог садржаја у односу на његов нормални степен. На скали интензификације ово померање реализује се као неки степен експресивности (мера интензификације) – ИНТЕНСЕМА⁷, која у примереној употреби експресива мора бити у складу са дискурсном ситуацијом.

3. 3. Да би смо показали дискурсу – жанровску условљеност функционисања експресива представићемо их у контексту по делима.

Примери глаголских експресива:

у *Вукадину*: Дед, ћато, *џуни* мало ове мученице, па вићи у књигу, проучи, па нам кажи (6). Ја да сам писмен, не би ми ни прво [дете] *кмекнуло* у кући, а толи тринаесто! (13). Вукадин је растао и *ћикао* без икакве препоне и ушао већ у седму годину (21). Треба да даш дете у школу, да не остане ка' говече ... ка' ја и ти што остарисмо и *огрџисмо* и неписмени остадосмо (21). Талијан се само клања и' одлази, мајмун на леђима му *йљуика* и *бекељи се* на свет (38). Прође тек неко па му *зврине* прстом цигару, а ова одлети бестрага (44). Тако по неколико њих преваре и ови [сељаци] скачу. Али и *ћифтице* пазе, кога ће да *наџараве*, отприлике, онако према изгледу сељака (48). Боже, Боже, кад га *клејим* њоме (песницом), не треба му ... ни тај доктор, ни апотека (78). И тек се око Преображења Вукадин опет *најси* и стаде тражити и то много одлучније свој ајлук (93). Пролази и нека гомилица младића и нешто живо разговара ... Обично су *цакали* ... *закрчујући* по пола сокака (93). Кад паде мрак, а ја ... *шйуку* у кућу па право под губер! (100). Не сме професор да те *кљуине*, одма паднеш па се обнезнаниш (103). Дођоше кајишарлуци газда-Милисављеви, па ... не могу, брате, да

7 Појам "ИНТЕНСЕМА" употребљавамо у смислу како ју је одредио Турански (1990, 28), као минималну јединицу мере експресивности, која анализира кретање горе или доле по вертикалној скали интензивности од полазне, основне (ординарне) позиције. Ова позиција скалу дели у две зоне: интензифирајућу (суперординарни ниво који није лимитиран) и деинтензифирајућу (субординарни ниво који је лимитиран нултом позицијом) (И., 27-31).

гледам, како *џуле* и *геру* онога јаднога и веселого сељака! (113). Крајеви кршни и сиромашни, па се човек бави о својој невољи, а ко ће да се *млајши* и дангуби с травама! (123). У четвртном разреду је *загрдио* и сучењем и с владањем (148). Кад си сиромах, а ти запни па учи! плане професор и викну му: – *Вуци се* на место, ленштина (151). Мене су послали овамо да учим и држави и овом ојађеном народу користим, а не да се *манџуирам* (154). Па ето ви, ви ми се ту *цифраше*, а да сте ви мене за нешто замолили, ја не бих имала срце да вам то одбијем (164). Није их *зивкао* нити сваки час *закерао* по штогод (170). Ово још није таква несрећа ... него ће бити ако овај, како је поч'о, *одвали* за Шабачког или Смедеревског ђумругију (174). Па шта си овде *нагрљао*? А? Читај. Оди, оди ближе! (180). Ала ће да *наџрува* пара, мислио је Вукадин, док га не дохвати сан (263);

у *Ивковој слави*: Госпоја Кево, молим вас, немојте му више давати слаткиша. Халав је и *жгере* па не зна шта је доста (21). Калчо брате, *одвалио* си; брате, лажеш! (54). Е, јеси л' га чула само, како *одваљује*? Е што по неки људи воле да слажу, то је за чудо! (62). Еј грешни Ивко, јеси ти *наџраисао*. И како то баш тебе да снађе (119). Ама реко' ли ти да се не *млајшиши* кад ја радим, видиш хвала Богу (145). Калча и смук деле бакшиш Циганима који *цакају*, али не смеју много због председника, а још више због пандура, али чим изађоше из авлије, *зацакаше* страховито и почеше се *бубајши* и тући (149).

Примери именичких експресива:

у *Вукадину*: Дед, ћато, гуцни мало ове *мученице* (6). О, *џуланферу* један, од тебе зар да крадем!? (42). О, председниче, куд се загледа, па и прође мој дућан: куд мислиш боље и јефтиније наћи него код нас?! – виче Вукадин, заустављајући неког *дриџица* у намери, да га увуче у дућан (52). Куку, шта збори *несрећник*, – вели Џаја. – *Несрећо* једна, не гледаш твој дућан, но ти је памет све за рђавство! ... могла би му мајка бити; *несрећниче*, да би *несрећниче*! (62). 'Оћу да отерам *лолу* и *несрећника* ... Мени треба човек раденик! Иха! За момци ми лако, бар тога *зеља* доста! (92). Има овде доста тога *зеља*, то јест јефтиних и удобних квартиља! (200). Ја бар ако доби' батине, ја барем и повторава; ама оне (мајка и тетка), *веселнице*, ни видоше гимназију, ни пофтораваше, па извукоше! (102). До'ће време, па ћеш се љуто кајати и рећи: "Ех, *маџарица* мене, што ја не послуша мога пријатеља ... јединог не друкче него родитеља Милисава!" (10). Какве паре спомињеш, кумим те Богом великијем и данашњијем црнијем даном по мене *кукавица сиња*! А откуд ми пара ... кад сам ти, *јаћеник*, од такве куће, а намјерио се и служио три године дана *изјелицу* (114). Еј, *кукавче*, и ја ти нисам бољи! – вели Мицко ... – Па сад ти, ако ми не помогнеш, куд ћу

кукаваи! (128). Ти се ништ' не брини! Нећеш се ти више оним кајишарима враћати (115). Ако си ти незналица, мислиш ваљ'да, да је сав округ такав! (123). Све су то били стари *маџагори*, који су мољакањем и адвоцирањем, а не добрим одговорима, гледали да добију добру белешку (149). Три хиљаде жућака ... потрошио је ... мој *ћаћко* на ме, на моје ... воспитање и изображење (129). Ја знам, да ти је тешко чекати; извесно си *сиромашак*? – вели му професор (132). Сутра дан дође Вукадин у гимназију на пријамни испит. Полагао је с неким *сиџнежом*, међу којима је изгледао као тучак међу кашикама (133). Јесте, бистар је *обешењак*, бистар је к'о ђаво; ужасно ме секира и неће да ме слуша! (142). Онда се тек отац сетио, да је имао лолу сина, а *лола* син луду мајку, а обоје небригу домаћина (144). Пази ови господски *манџуји* сви попадали ... а онај селачки син, учи спрам месечине, па добио књигу (145). Ја знам из Историје ... да су гусле Српство очувале, и да се гусала боје само *зулумћари*, *издајше* и *џирјани* (152). Стаде ... скупљати око себе све незадовољне *елементије* и подбати их да једнако праве сметње професорима, а нарочито оном кратковидом *дебелку* (153). Беше иначе ... ограничен човек али где се каква ћара и *ћелеџира* тиче, ту беше просто "*Филаделфија*" (166). Васа показа двојицу бирократских *бедника* који су имали те надимке (168). Овде у Биограду не можеш ни корак напријед од овијех *џосџогичића* (185). Ко је поштен, тај је пре мрака код своје куће ... а *џангалози* којекакви нека ломе врат (201). *Бабац* пролази кроз кираџијину собу и има страст да ноћу долази, да покрива кираџију (201). Код госпође Христине је све лепо ишло тога дана. Посете пуно, и то све отмена света ... госпођа Начелниковица, Председниковица ... прве трговачке жене, а да осталу *боранију* и не спомињем (214). Ама, виде ли га, како се понаша ... Најпре, вели, указ па после свадба, место ми од њега то да захтевамо, захтева он од нас!!! Прави *џрмаљ* и *ајдук* (248). Ја, што кажу ... нијесам један *шиџарац* па да полетим куд било (238). Молим вас, жене, нек то остане само међу нама. Да не чује само она *росџија* тамо преко пута, она Криста из Панчева (282);

у *Ивковој слави*: Домаћин их послужује својим дуваном ... трчи из собе у собу, одговара на питања и ословљава *ћуџалише* (18). Баш је ту између гостију ... Трифун, лиферант, са својом женом и децом, са ... једним главатим и буцмастим *буцовом* (18). Увек сам мрзео *багавације*! (38). Узо ја да бирам (дуван) ... ситно, брате, ко бурмут ... Па ово *ћубре*, ситно! (39). Треба да се чуваш ... заради нас да се чуваш, *ешеку* ниједан! (49). Ти да ћутиш, *росџија* једна! (49). Сдук је ... био славна *исџичуџура*, јунак на пићу (53). Чувај га (вино), не износи га пред сваку *шушу*! (54). За ништо ме, ете, Сике, на овај свет неје тол'ко жал како што ме је, ете, жал за теб'! Сике, *џамничарке*! (65). Челебија сам, ете ... рече Калча ... и стаде сукати своје

танке а дуге бркове (68). Па, ете, и ловџија сам, и бињџија сам, и шалџија сам, и ширијаџија сам, и мераклија сам (70). А и јеси мусџира! вели му [Калчи] Курјак (70). Море каква твоја част ... џуланџџеру ниједан, и ти ће' па некога да частиш?! (77). Истрчи тек по нека чупава шалваруша, па на бунару мије бело лице (81). Ми смо бескућници, једни џурбџи (93). Несам џимџир, несам коџкарин, џурбџи несам, господине (117). Стра' ме ... много, ће се нађе неки манџуи и залудњак, па ће ме тури у допис у новине (117). Био је то стари јолџаи и ашик, о чијим се весељима радо причало и још радије слушало (121). Ишао сам овуда, па чуо неки џумбус, па дај, велим, да видим (129). Поскоро овам', куче ниједно ... А знаш ли, јаџуриџо дек је данас слава на нашога Курјака?! Не знајеш ли, је ли, несрећо побратимска! (140). Може, каква је будала, да се ожени за инат сас неку штумадлу, па бива ли ... такву снајку да си добијемо? (146). Такој те искам ... спрема теб' ће сам барем чорбаџија; разбираш ли, чађава гурбетска сорто (165). Саг си, викаш, женет, Сика ће ми је домаћица, па што ми веће треба и тај Калча, и то друство, и тија баџаџеле (168). Море, саг ћу те пољубим ... ако дофатим овуј лопату из буџак, несрећо пеливанска! Карађозлиџо никакав! Фанџаџиџо! (181).

4.1. Конотативна природа лексичког значења експресива са доминантним емотивно-експресивним компонентама сврстава их у ред језичких јединица са експресивном функцијом, што нас као истраживача, и са становишта Јакобсонове теорије језичких функција (Јакобсон: 1966, 289-295), обавезује да у свом разматрању функционалностишког (нормативног, стилског и естетског) аспекта, осим језичких елемената узимамо у обзир и нејезичке елементе. У случају експресивне функције конотатива то су елементи који се тичу субјекта говора, његових емоција и намера да делује на реципијенте тако што ће некога/нешто да похвали или покуди (Ристић: 1996, 61). Све ово може се испољити и као тенденција изазивања утиска о некој емоцији, била она истинска или симулирана, па се емоционална обојеност (тоналност) јавља као битна карактеристика функционалне и стилске маркираности текстова са лексичким експресивима у свом саставу (Јакобсон: 1966, 290-292). Тип маркираности, а нарочито јачина стилских ефеката, поред осталог, зависи и од тога да ли је говорник обузет природном емоцијом или је симулира руководећи се неким циљевима и задацима.

4.2. За стилски аспект у вези са експресивима у књижевном делу, какав је и наш корпус, нарочито може бити важна "одиграна емоција реторичког говора" ("сыграная експресия"), када говорник – писац одабирајући одговарајуће експресиве има намеру не да открије своје искрено расположење него пре свега да делује на

реципијенте (Винокур: 1989, 17). Вештина у прикривању (маскирању) реторичке интенције говорника – писца може се карактерисати и као његова стилска вештина и креативна употреба експресива⁸. На плану књижевноуметничког поступка С. Сремца, у нашем корпусу, оваква употреба експресива може се оцењивати и са становишта естетских ефеката.

4.3. Остваривање различитих стилских ефеката помоћу експресивних јединица било ког језичког нивоа није примарна карактеристика језика књижевноуметничких текстова него језика свакодневне комуникације – разговорног језика. Управо овакво стилско нијансирање у књижевном стваралаштву може се охарактерисати као уметнички поступак подражавања (имитирања) разговорног језика и ситуације свакодневне комуникације. У случају нашег корпуса то је поступак имитирања разговорног језика самог писца, С. Сремца, и/или одређеног разговорног идиома језика његовог времена, кога је писац слушао од других и кога је морао добро познавати, судећи, поред осталог, и по начину употребе експресивне лексике⁹. Уметнички (естетски) домети оваквог поступка мере се степеном аутентичности разговорних идиома који се имитирају, а високи степен аутентичности чине језик књижевног дела значајнијим и за синхрона и дијахрона истраживања. Креативност у имитирању разговорних идиома, како показују контексти употреба експресива (в. пр. под т. 3.3), Сремац остварује у двострукој улози: у улози носиоца аутентичног говорног идиома, тако што на основу комуникативне компетенције, слободним и спонтаним одабиром јединица, креира свој говор на фону језичке реалности дела, и у улози уметничког ствараоца који "дозвољава" својим јунацима да, сопственим избором јединица примерено ситуацији, слободно и спонтано креирају свој говор имитирајући идиоме разговорног језика пишчевог времена, што се на фону књижевноуметничког дискурса може вредновати и по естетским критеријумима.

8 На стилске функције лексичких експресива овог типа, које би могле бити предмет посебног истраживања, већ смо указали у нашим радовима: Ристић: 1996, 76 и нап. 16; 1996б, нап. 4; 1996д, т. 4.

9 Примереност употребе експресива, чије ћемо неке аспекте разматрати у даљем излагању, евидентна је у наведеним контекстуалним примерима. Примерена употреба експресива, како су показала наша истраживања, подразумева потпуно овладавање не само језичком, него и комуникативном компетенцијом, што подразумева најчешће нативне кориснике једног језика или високи степен усвојености тог језика (Ристић: 1996, 63-64; 1996д, т. 4), а њихова креативна употреба условљена је и многим нејезичким факторима, а пре свега психичким и интелектуалним особинама говорника, нивоом његовог знања о предмету комуникације (овај последњи условљава нијансирање садржаја на скали интензивности као субјективног одраза степена испољености актуелизованог својства; в. Турански: 1990, 13-19; 32-33).

5.1. У вези са Сремчевим уметничким поступком имитирања разговорног језика у *Вукадину* и *Ивковој слави* предмет нашег даљег разматрања јесте улога лексичке експресије у остваривању аутентичности имитираног разговорног језика пишчевог времена, односно разговорних идиома урбаних дијалекатски дивергентних средина: западносрбијанске и централне (паланачких и београдске, у *Вукадину*) и јужносрбијанске (нишке, у *Ивковој слави*), и то не само у смислу функционалностилске и естетске примерености њихове употребе, него и са аспекта њихове нормативне примерености.

5.2. Већина примера, како показује корпус, репрезентује експресивну лексику општег, заједничког идиома, што се, с обзиром на локализацију збивања у делима и на припадност њихових јунака различитим дијалектима српског језика, није могло очекивати. Локалну и идиолекатску обојеност показују донекле именички експресиви из *Ивкове славе*, што је и разумљиво с обзиром на драматичнија збивања у овом делу. Она су условила чешће дијалоге и цитатност као пишчев уметнички поступак у представљању актера тих драматичних збивања. Тако се на основу извесне затворености дискурсних реализација њиховог значења, а и са становишта компетенције носилаца савременог српског језика, из општег фонда могу издвојити примери локалне обележености, типа: *џангалози* (В), *ешек*, *челебија*, *бињеџија*, *џиријаџија*, *џурбей*, *џимџир*, *јолдаш*, *ашик*, *јаџурида*, *карађозлија* (ИС), или примери идиолекатске обележености типа: *најсијџи се* (В), *џамничарка*, *шалваруша*, *фанџазија* (ИС). Остали експресиви, како показује отвореност текста са реализацијама њиховог значења, функционишу по стереотипима карактеристичним за општи разговорни идиом, и то не само са становишта компетенције корисника српског језика пишчевог времена, него и са становишта компетенције савремених корисника тог језика¹⁰. Чак се у наведеном смислу не разликују "цитирани" експресиви од "пишчевих" експресива (што показују примери из т. 3.3).

5.3. Наведене карактеристике лексичких експресива указују и на онај аспект њихове употребе који се најопштије може окарактерисати као нормативни. Овај сложени аспект, чије смо опште параметре у вези са разговорним језиком савременог српског језика утврдили и представили у раду (Ристић: 1996а, од т. 1.2.2. до т. 6), јавља се у дискурсу Сремчевих дела на два плана: норме разговорног и норме књижевног језика пишчевог времена. Експе-

¹⁰ О улози стереотипа у функционисању експресивне лексике на плану остваривања веће или мање отворености/затворености (конспиративности) језика в. Ристић: 1996, 62-63; 1996б, т. 4.8.

сивна лексика која у Сремчевим делима функционише по сличним интеракцијским принципима у "разговорном језику" његових јунака, без обзира на њихову различиту дијалекатску и идиомску припадност, као и у "разговорном језику" самог писца, указује на постојање заједничких правила, која се испољавају у одабиру лексике и начину њене употребе. Ова уједначеност у употреби лексичких експресива и у неформалним идиомима разговорног језика указује на деловање постојеће норме не само на писани него и на говорни језик пишневог времена. Тако уједначена употреба лексичких експресива у смислу смањивања експресивне тоналности није условљена само жанровским карактеристикама разматраних дела (в. т. 3.1. и 3.2), него, вероватно, и општеважећом нормом понашања у говору¹¹. Њену строгост потврђује и одсуство негативних експресива високог степена тоналности, који би као пејоративи или вулгаризами у имитирани разговорни језик унели непристојност и грубост као нормативно непримерене поступке у говору, иако би такви поступци одговарали неким ситуацијама у разматраним делима (Ристић: 1996а, т. 1.2.2).

5.4. И у *Вукадину* и у *Ивковој слави* представљене су конфликтне ситуације у којима неке личности без обзира на статусне, узрасне и сл. односе другим својим поступцима испољавају недостатак такта, толеранције и пристијности, при чему се не преза ни од употребе батина или претње батинама и другог вида "насиља" (разне врсте подвала, претварања и груби обрачуни у *Вукадину*; бахато понашање припитих гостију у кући газде Ивка, однос према Ромима и женама у *Ивковој слави* и сл.). Такве ситуације праћене су и одређеном експресивном вербализацијом (в. пр. под т. 3.3), али контексти употребљених експресива не прекорачују границу пристијности захваљујући вештом пишневом поступку да шаљивим тоном, иронијом или еуфимизацијом смањи тоналност негативне експресивности, али да сачува драматичност ситуације, поред осталог и тако што дозвољава својим јунацима да спонтано и неусиљено говоре о својим афективним стањима. Одсуство вулгаризма, псовки, опцене лексике и сл. у разговорном језику личности Сремчевих дела и у крајње непријатним ситуацијама указује на то да је разговор дотеран и књишки. У његовом креирању писац је имао на уму и стандарднојезичку норму свог времена која је наведене категорије санкционисала и то не само у писаном језику (чиме се писац као књижевник морао руководити) него и у престижним идиомима разговорног језика урбаних средина (о чему је писац у поступку њиховог имитирања, опет из

¹¹ Та норма, како су показала наша истраживања интеракцијске норме савременог разговорног српског језика, била је знатно строжија; в. Ристић: 1996а, од т. 2 до т. 4.

нормативних разлога, морао водити рачуна бирајући ”дозвољене” експресиве за говор својих јунака).

6.1. Примереност употребе (функционалностилски аспект) глаголских и именичких експресива у књижевноуметничком дискурсу Сремчевих дела може се одређивати са становишта рецепције тог дискурса и његовог декодирања, при чему је, као и при сваком декодирању, веома битна когнитивна заснованост рецепције и препознавање модела ситуације¹². На синхронном плану, као што смо већ показали (т. 3.1 и 3.2), примерена рецепција лексичких експресива омогућена је високим нивоом стереотипности (присуство заједничке експресивне лексике, мањи број покраинизама, локализама и идиолекатизама), што се на плану текста разматраних Сремчевих дела испољава у његовој отворености. Позиција реципијената као носилаца српског језика пишевог времена, бар што се тиче већине употребљених експресива, у декодирању тог система је унутар језика, што се може узети и као показатељ репрезентативности језика Сремчевих дела за одређено време и за утврђивање заједничких когнитивно-мотивационих карактеристика језичке личности српског језика у сфери експресије. Мањи број експресива покрајинског, дијалекатског, идиолекатског и архаичког карактера функционише на стилском плану било као средства за карактеризацију ликова и амбијента било као средства реторичке експресивности за симулирање одређених емоција, што се у декодирању књижевноуметничког дискурса прима као мање или више успео естетски ефекат.

6.2. Међутим, на дијахронном плану, са историјског становишта као и са становишта феномена језичке личности српског језика, у вези са декодирањем језика Сремчевих одабраних дела у сфери лексичке експресије, може се поставити питање позиције реципијената као носилаца савременог српског језика, тј. да ли они корпус експресивне лексике из Сремчевих дела перципирају као историјски (неактуелни) или као савремени (актуелни). Прецизан одговор на постављено питање мога би се дати тек после исцрпног истраживања реакције анкетираних репрезентативног узорка носилаца савременог српског језика на разматране експресиве по формалним, семантичким, садржајним, прагматичним и функционалностилским параметрима, што за наш аспект истраживања није нарочито битно. Наше досадашње истраживање експресива у савременом српском језику, као и сопствена језичка компетенција,

¹² Когнитивну и мотивационо-психичку заснованост функционисања лексичких експресива на синхронном плану и на плану савременог језика већ смо представљали у нашим радовима у вези са њиховим лексичким значењем (Ристић: 1996, 61-64; 1996б, т. 4.8 и 4.9; 1996г, од т. 7 до т. 7.2; 1996д, т. 4).

дају нам за право да позицију савременог читаоца Сремчевих дела, бар на основу већег броја експресива у њима, такође одредимо као позицију унутар система и то без значајније историјске дистанце. Већина ових примера функционише у употреби средње генерације носилаца савременог језика и то у њиховом активном вокабулару у сличним дискурским реализацијама карактеристичним за разговорни језик или за имитирање разговорног језика.

7. Показатељи о функционисању експресива у књижевно-уметничком дискурсу одабраних Сремчевих дела, које смо представили у нашем раду, веома су индикативни за праћење континуитета у развоју српског језика на лексичком плану. Он се остварује не само преко семантизације знања о свету у оквиру јединица са денотативном семантиком него и у оквиру јединица са конотативном семантиком. Већина издвојених лексичких конотатива из наведених Сремчевих дела и са становишта савремених носилаца српског језика, упркос другостепености своје номинационе функције и индивидуално-субјективне условљености употребе, потврђује се у улози стабилног слоја лексикона српског језика и његове језичке личности. Значај оваквог континуитета је у томе што лексички експресиви, као јединице вишег когнитивно-мотивационог нивоа језичке личности, у свом прагматичком садржају акумулирају и чувају стереотипе из свакодневног живота нативних носилаца српског језика са свим културалним, социјалним, историјским и сл. карактеристикама. Те карактеристике могу се користити не само у дијахроном изучавању српског језика у сфери експресије, него и у типолошким и контрастивним изучавањима српског језика у односу на друге језике.

ЛИТЕРАТУРА

Апресјан: 1995 Апресян Ю. Д., *Интегралное описание языка и системная лексикография*, Школа "Языки русской культуры", Москва.

Вежбичка: 1991 Wierzbicka, Anna, *Cross-Cultural Pragmatics, The Semantics of Human Interaction*, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 53, Editor Werner Winter, Mouton de Gruyter, Berlin. New York.

Винокур: 1989 Винокур, Т. Г., К карактеристике говорящего. Интенция и реакция, *Язык и личность*, Москва, Наука, 11-23.

Јакобсон: 1966 Јакобсон Роман, *Лингвистика и поетика*, Нолит, Београд.

Ристић: 1994 Ристић, Стана, Конотативни аспекти значења експресивне лексике, *Зборник Мајиних српске за филологију и лингвистику XXXVII/1-2*, Нови Сад, 537-542.

Ристић: 1996 Ристић, Стана, Типови експресивне лексике у савременом српском језику (модел "особа + психичка или морална особина"), *Јужнословенски филолог* LII, САНУ и Институт за српски језик, Београд, 57-78.

Ристић: 1996а Ристић, Стана, Нормативна питања у вези са лексиком разговорног језика, рад у штампи.

Ристић: 1996б Ристић, Стана, Лексичка семантика као одраз односа човека и његовог језика (на примеру именица модела "особа + морална или психичка особина"), *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, рад у штампи.

Ристић: 1996в Ристић, Стана, Неки аспекти мотивационо-психичког и когнитивног истраживања лексичке семантике (на примеру именичких експресива модела "особа + спољашња особина или особина неког дела тела"), рад примљен за штампу.

Ристић: 1996д Ристић, Стана, Морфолошке и синтаксичке карактеристике неких типова експресивне лексике, *Научни састајанак славистија у Вукове дане 26*, рад предат за штампу.

Сремац Стеван, *Ивкова слава*, СКЗ, Београд, 1899.

Сремац Стеван, *Вукадин*, Српска Штампарија, Загреб, 1903.

Турански: 1990 Туранакиј, И. И., *Семантичка категорија интензивности в енглјском језыке*, Высшая школа, Москва.

С. Ристић

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЭКСПРЕССИВА В ПЕОИЗВЕДЕНИЯХ СТЕВАНА СРЕМАЦА

Резюме

В труде на корпусе произведений Сремаца: Вукадина и Ивковой славы представлены функционально-стилистические особенности экспрессивной лексики (экспрессива, конотатива). В дискурсе литературно-художественной реальности эти особенности рассматриваны как стилистические, эстетические и нормативные аспекты употребления.

Исследование показало, что рассмотрены аспекты употребления экспрессива делают язык произведений Сремаца представительным для состояния сербского языка времени писателя в сферах экспрессии. Определенные характеристики в функционировании экспрессива в рассматриваемых доменах показывают непрерывность со состоянием в современном языке, что имеет особое значение для прослеживания исторического развития сербского языка и его языкового образа в этой сфере.